

KORELICZE – ZAGUBIONY W PRZESTRZENI PAŁAC Z OGRODEM

Po raz pierwszy, nazwa Korelicze, przemknęła mi na cyrylicznej tablicy, gdy jakiejś nocy na początku lat dziewięćdziesiątych mknęliśmy „marszrutką” przez Białoruś. W nocnej poświacie przesunęły się blokowiska, mdłe światła lamp i krawężniki malowane białym wapnem. Korelicze, Korelicze – ta nazwa odblokowała w pamięci czytane archiwa radziwiłłowskie. Na mapie dóbr tego rodu w Wielkim Księstwie Litewskim klucz korelicki położony na Nowogródczyźnie odgrywał ważną rolę w systemie dóbr litewskich, jako ośrodek administrowania majątkiem, a także jako przystanek w podróżach ordynatów do Nowogródka i Wilna¹. Prawie nieznanne są natomiast dzieje założenia willowo-ogrodowego powstałego tam w XVIII wieku.

W najwcześniejszym ze znanych inwentarzy, sporządzonym w 1646 roku, wymieniany jest dość obszerny drewniany dwór z portykiem, nazwany „Domem Wielkim”, w którym znajdowało się jedenaście pomieszczeń (sień, izba stołowa, komory, „potrzebna komórka”, kuchenka, trzy izby, pokój księcia oraz dwa alkierze). Ściany budowli wyprofilowane zostały gliną i pomalowane, a dach pokryty gontami². Przed pokojem księcia znajdował się „ogród włoski” obsadzony różnymi ziołami. W 2. poł. XVII wieku dwór ten przestał istnieć, prawdopodobnie został zniszczony podczas wojen moskiewskich. W Koreliczach ostał się jedynie drugi budynek określany jako „dom urzędniczy”³. Przy nim, w 1686 roku, założono kolejny „ogród włoski”, złożony z pięciu kwater. Dopiero w 1700 roku Karol Stanisław Radziwiłł wznosił tutaj bardziej okazały dwór, w którym goszczony był w 1705 roku, jak głosi tradycja, car Piotr Wielki⁴. Niestety, nie dysponujemy szczegółowym opisem tego obiektu. Wiadomo tylko, że był drewniany z portykiem, kilkoma izbami i dwoma alkierzami⁵. Niezwykle aktywna na polu gospodarczym i artystycznym żona Karola Stanisława, Anna z Sanguszków Radziwiłłowa (zm. 1746) przekształciła folwark korelicki w barokową rezydencję z ogrodem. Wojciech Ancuta, marszałek dworu książęcego dokonał

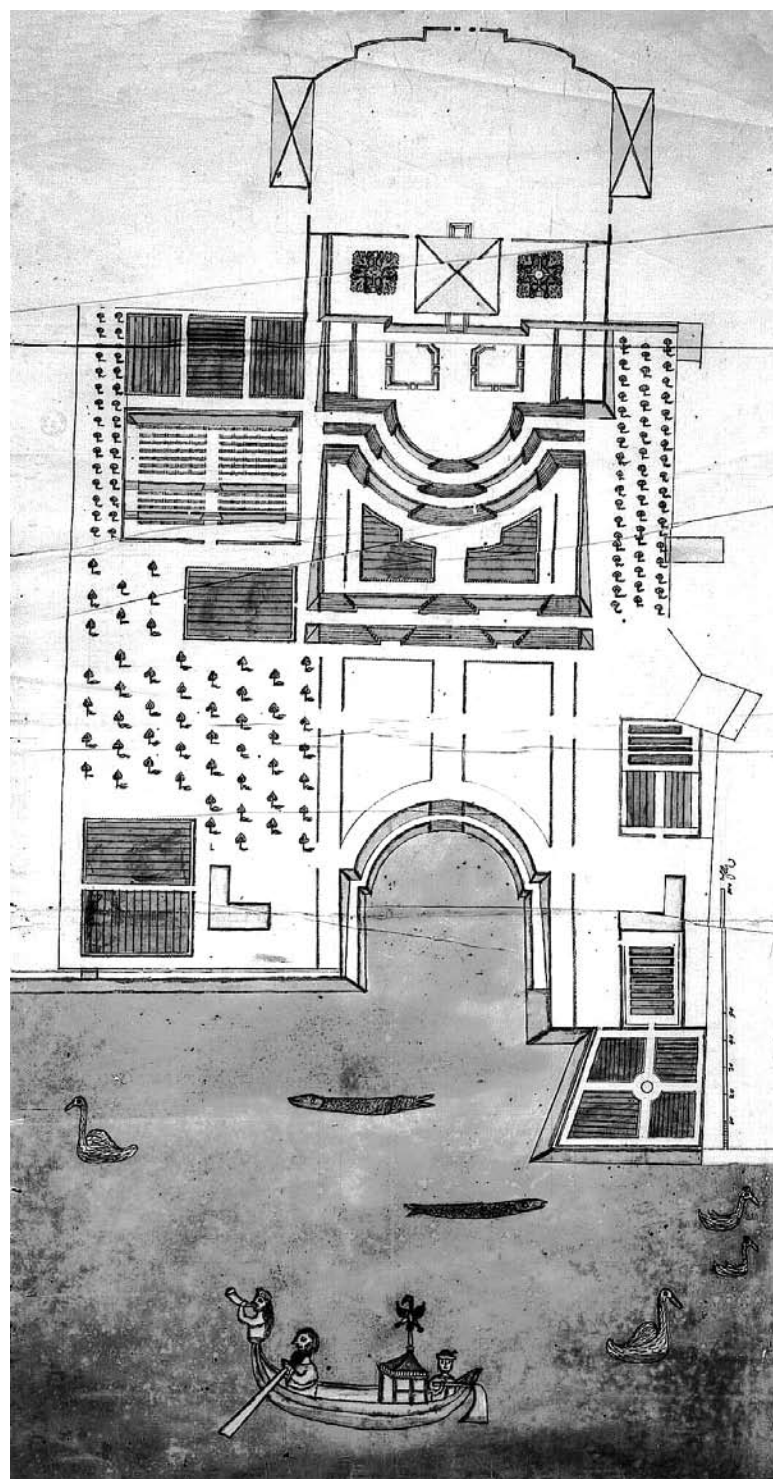
1 Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, 4, 1883, s. 400–401.

2 Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Radziwiłłowskie (cyt. dalej: AGAD AR), dz. XXV, nr 1795, *Inwentarz korelicki sprawiony przeze mnie Pawła Łuszczynskiego w roku 1646*.

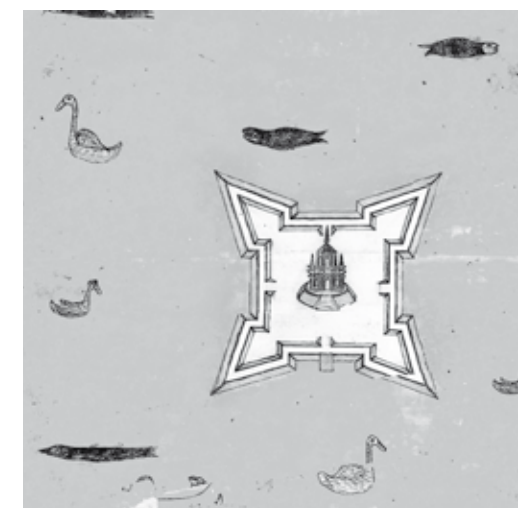
3 AGAD AR, dz. XXV, nr 1797: *Inwentarz majątności Korelicz nowo sporządzony przeze mnie Jerzego Jana Bernowicza [...] w roku 1672 dnia 13 january*; AGAD AR, dz. XXV, nr 1799, *Inwentarz nowo sporządzony majątności Korelicz [...] roku 1684, die 30, miesiąca novembra...*

4 AGAD AR, dz. XXV, nr 1803, *Inwentarz podany majątności korelickiej [...] 1700 miesiąca junii, die 24 podany*.

5 AGAD AR, dz. XXV, nr 1804, *Inwentarz podawczy majątności korelickiej dnia 25, miesiąca sierpnia roku 1703 podany*; AGAD AR, dz. XXV, nr 1805, *Inwentarz majątności Korelicz przeze mnie Józefa Legowicza [...] komisarza Michała Kazimierza Radziwiłła [...] w roku 1727, dnia 24 july sporządzony*. W tym czasie dwór posiadał 15 okien oprawionych w ramy ołowiane oraz 15 drzwi.

il. 1
Plan sytuacyjny
willi i ogrodu
w Koreliczach.
Fot. ze zbiorów autora

il. 2
Rysunek basenu
ogrodowego
z wyspą i pawilonem
w Koreliczach.
Fot. ze zbiorów autora

w 1722 roku objazdu z „ogrodnikiem rokoskim” w celu zapoznania się z terenem pod przyszłe inwestycje: „W Koreliczach byłem, gdzie należycie pokazałem plantę według rozkazu W.Ks. Mci Dobrodziejki i miejsce gdzie pałac ma wolę W.X. Mć budować. Dwór korelicki i te miejsca gdzie ma być pałac mierzył”⁶. Prawdopodobnie w najbliższych latach zamierzenia księżnej marszałkowej zostały w części zrealizowane, bowiem w 1731 roku w Koreliczach odnotowana została działalność ogrodnika Mateusza Szczytnickiego⁷. Ale dopiero z najwcześniejszego znanego opisu pałacu, ogrodu i folwarku pochodzącego z 1746 roku, gdy decydem i właścicielem był Michał Kazimierz Radziwiłł „Rybeńko”, wynika, że dwa górne tarasy ogrodu zostały już ukształtowane, a budowę łazienki, oranżerii i figarni właśnie kończono (zob. Aneks)⁸. W świetle *Podania ekonomicznego majątności Korelicz...* z 1751 roku rezydencja prezentowała się już w pełnej okazałości⁹. Wpóźniejszych latach zmieniały się tylko szczegóły zagospodarowania.

W zbiorach petersburskich zachował się plan otoczenia pałacu w Koreliczach, wykonany przez mało profesjonalnego rysownika, zapewne ogrodnika (il. 1, 2). Jego powstanie, z dużym prawdopodobieństwem można wiązać z kształtowaniem ogrodu wokół willi, co miało miejsce około 1746 roku. Skonfrontowanie pełnego opisu rezydencji z 1751 roku z odkrytym planem odsłania szczegóły, co do kształtu tej siedziby. Rozciągał się na trzech tarasach schodzących do stawu, na środku którego usypano czterobastionową wyspę z pawilonem w formie świątynki, co nieudolnie namalował rysownik. Dziedziniec przed pałacem wyodrębniony został przez wysoki płot z bramą wjazdową oraz dwa parterowe budynki określane jako „oficina” i „kuchnia”, wzniesione z muru pruskiego i założone na planie wydłużonych prostokątów. Mieściły się w nich kuchnia, pokoje gościnne oraz mieszkania dla służby. Przed elewacjami bocznymi widoczne są pojedyncze kwatery, które obsadzone były „darnem” i „szczepiorem”¹⁰.

6 AGAD AR, dz. v, t. 127/II, list Ancuty do Anny Radziwiłłowej, 12 x 1722, z Piasecznej, s. 80: „...on sam uczyni relacją WXmci Dobrodziejce żem się nie lenił. Także i błoto pokazałem przez które ma być prosta droga, wszystko widział ale nie wymierzył i nie nazaczył którędy mam ją prowadzić jeno deklarował na papierze przysłać z Białej odrysowany”.

7 AGAD AR, dz. XXI, teka 36, s. 266.

8 AGAD AR, dz. XXV, nr 1806, *Podanie ekonomiczne klucza korelickiego przez J. Pana Józefa Antoniego Eysymonta, komisarza podpisane. 1746 oktobra 28 sporządzone.*

9 AGAD AR, dz. XXV, nr 1809, *Podanie ekonomiczne majątności Korelicz przez Pana Stefana Szwykowskiego, komisarza podpisana 1751 junii 24.*

10 Opisy barokowego ogrodu znajdują się w inwentarzach z lat 1746, 1751 i 1756.

Przed fasadą ogrodową, na najwyższym tarasie, widoczne są zarysy dwóch ozdobnych parterów, haftowych, ukształtowanych z bukszpanu i lawendy. Na niższym tarasie, na który prowadziły trójstopniowe, zostały zarysowane półokrągłe schody ukształtowane z darni. Rysownik zaznaczył dwie nieregularne kwatery, z pojedynczymi szpalerami na zewnętrznych stronach, które zostały obsadzone niewielkimi drzewami, co wskazywałoby na istnienie w tym miejscu boskietów. Na najniższym tarasie, położonym nad stawem, oznaczono jedynie zarys kwater bez określenia rysunku wnętrza. Widoczne są ponadto pojedyncze szpalery na obrzeżach. W 1756 roku znajdowały się tu nawet kwatery z labiryntami¹¹.

Na najniższym tarasie, nad stawem została wzniesiona łazienka z drewna z dachem gontowym, założona na planie litery L. Wewnątrz znajdowały się: sień, pokój do przebierania się, wyłożona płótnem łaźnia z wanną oraz drugi pokój do wypoczynku po kąpielu, dekorowany pejzażami. Naprzeciw łazienki, również nad stawem, program ogrodowy dopełniał budynek figarni i pomarańczarni¹². Był on, podobnie jak łazienka, założony na planie litery L. Jedno skrzydło partelowego budynku tworzyła figarnia, przeszklona pięcioma oknami z okiennicami, drugie zaś pomarańczarnia, oświetlona taką samą ilością okien.

Z inwentarza spisane w 1746 roku wynika, że piętrowa willa z belwederem widokowym na trzeciej kondygnacji została założona na planie zbliżonym do kwadratu (zob. Aneks). Na parterze znajdowały się pomieszczenia w układzie trójdzielnym, z szerszą wielką sienią prowadzącą od podwórza oraz salą dolną wychodzącą czterema oknami i podwójnymi drzwiami na ogród. Przylegały do nich od strony miasta dwa pokoje; w mniejszym, od strony dziedzińca znajdował się ołtarz. Pomieszczenia po drugiej stronie pałacu, od folwarku mieściły apartament złożony z sieni przed garderobą, garderoby i pokoju. W wielkich sieniach znajdowały się schody na piętro, na którym dyspozycja pomieszczeń była podobna do dolnej. Na osi znajdowała się „przedsień” i „sionki”, z których wchodziło się do sali z czterema, dużymi otworami typu porte-fenêtre z widokiem na ogród. Od strony miasta i ogrodu znajdowały się dwa pokoje określane jako „rogowy” i „średni”, zaś od folwarku – kaplica. Z sionek prowadziły schody do belwederu widokowego otwierającego się na cztery strony.

Znaczenie rezydencji i ogrodu w systemie siedzib radziwiłowskich obrazuje fakt, iż książę powierzył opiekę nad nimi ogrodnikowi, zajmującemu się

najważniejszym ogrodem, w stolicy ordynacji – Nieświeżu. W roku 1758 „Rybeńko” zaangażował ogrodnika Jana Franciszka Feltmana, którego zadaniem, określonym w kontrakcie, było „robotę wszelką do umiejętności swojej należącą z posłuszeństwem i pilnością w ogrodzie moim korelickim około drzew, włoszczyzny i pomarańczarni czynić także pod rezydencją moją tu w Nieświeżu lub w Koreliczach”. Feltman zobowiązał się także wykształcić na ogrodnika wyznaczonego chłopca¹³.

Już w XIX wieku zaczęła się destrukcja założenia ogrodowego. Następnie powstał na tym terenie rolniczy zakład przemysłowy zacierając barokową kompozycję, choć nadal pozostała czytelna konfiguracja terenu.

Aneks

Opis pałacu w Koreliczach z r. 1746, AGAD AR, dz. XXV, nr 1806, Podanie ekonomiczne klucza korelickiego przez J. Pana Józefa Antoniego Eysymontta, komisarza podpisane; 1746 oktobra 28 sporządzone, s. 2–3

[s. 2]

Opisanie pałacu korelickiego

Po obu stronach pałacu także wrota jako i tamte z sztachetów robione do ogrodu włoskiego, między którymi pałac o dwu piętrach, drewniany, do którego schody od gradusów do sieni drzwi wielkie, dwoiste stolarskiej roboty z zamkiem wewnętrznym na zawiaskach żelaznych z zasuwkami. Przez sień idąc do sali dolnej drzwi także podwójne, w której kominów szafiastych z obu stron dwa, okien szklanych w drewno oprawionych cztery, luster wiszących szklanych, kryształowych trzy, także zegarek wiszący przy ścianie z szufladką zamczystą. Przeciwko drzwi z sieni, drugie także na ogród włoski, tylko z ram zrobione, całe szklane w drewno oprawione na zawiasach ślusarskich zamkiem wewnętrznym i zasuwkami. Z sali idąc do pokoju od miasta drzwi podwójne na zawiasach z wewnętrznym zamkiem i zasuwkami dwóch do pokoju, w którym okno szklane jedno w drewno oprawne, piec biały, na pół z drugim pokojem z kominkiem niewielkim, lustra wiszące w środku kryształowe. [...] Idąc ku dziedzińcowi drzwi także podwójne, jednakowym okowaniem, zamczyste, pokój, w którym także w pół pieca wyrażonego z kafel białych polewanych, z kominkiem niewielkim, okien dwie w drzewo oprawnych, w którym pokoju ołtarz stoi. [s.3] Wychodząc do sieni drzwi, podwójne, jednakowe, okowane i wewnętrznym zamkiem. Ex opposito których drzwi podwójne do sionek garderobianych na żelaznych zawiasach, z zamkiem wewnętrznym z zasuwkami, przez które drzwi drugie do garderoby pojedynkowe na zawiasach z wewnętrznym zamkiem, w której okno w drewno oprawne jedno i drzwi szklane ku folwarkowi na ogród, z zawiasami szklanymi i zaszczepką z probojami; tamże

11 AGAD AR, dz. XXV, nr 1808/1, *Inwentarz klucza korelickiego [...] dóbr dziedzicznych [...] Michała Karola Radziwiłła [...] sporządzony roku miesiąca junii 1756 roku*, s. 3.

12 AGAD AR, dz. XXV, nr 1807, *Podanie ekonomiczne majątności Korelicz przez Pana Stefana Szyrkowskiego komisarza podpisane 1751 junii 24*, s. 4: „Ex opposito tej łaźni, w drugim rogu, nad stawem od miasta figarnia pokryta gąkami. Drzwi do niej pięciore na zawiasach, kruczkach z zaszczepkami i probojami, okien szklanych w drewno oprawnych pięć z okiennicami na biegunach z zakrętkami drewnianymi. W pomarańczarni pieców dwa, szarych kafel z kominkami na dach wyprowadzonymi, w izbach zaś dwóch przy teź pomarańczarni będących pieców dwa szarych, kaflowych, z kominkami; w samej pomarańczarni okien wielkich pięć przez całą izbę idących, szklanych w drzewo oprawnych dwanaście, wiele niecałych, reparacyi potrzebują”.

13 AGAD AR, dz. XXI, teka 10, F. 10; kontrakt między Michałem Kazimierzem Radziwiłłem „Rybeńką” a Janem Franciszkiem Feltmanem, Nieśwież, 2 III 1758.

szafa dębowa zamczysta i drzwi drugie podwójne do pokoju średniego na zawiasach żelaznych z zamkiem wewnętrznym, z dwoma zasuwkami, wewnątrz piec biała poliwanowa z kominkiem niewielkim, okno duże w drewno oprawne z okiennicą wewnątrz do zawierania. W tymże pokoju tapczanów dwa, na których wór płótna grubego, duży, sianem wypełniony, pierzem nasypany jeden, nad nim kotarka muślinowa i płotek w kole tapczanów takiż, lustra kryształowa wisząca jedno, pobocznych przy leżaniach dwie. Wychodząc z tego pokoju do sali opisanej, dolnej drzwi dwoiste z zamkiem i okowaniem, drugim. Wróciwszy do sieni wielkich ode drzwi z dziedzińca schody na drugie piętro, z których idąc przez przedsiń drzwi wielkie dwoiste, jedno szklane na ganek, drugie stolarskiej roboty, a trzecie takież. Z wejścia, sionek od wschodów stolarskiej roboty, jednokowym okowaniem i zamkami wewnętrznymi. Wchodząc do sali piec kaflowa, biała, poliwanowa, okien szklanych dużych, w drewno oprawnych cztery, drzwi także wielkie ex opposito sionek szklane, okowaniem jednokowym w drewno oprawne jako i od dziedzińca stół malowany z gąską włoską, lustr pobocznych dziesięć, a wiszących cztery, kryształowych. Z tejże sali drzwi pojedynkowe od folwarku do kaplicy z zamkiem wewnętrznym na zawiasach żelaznych, w której okien szklanych w drewno oprawnych dwie, ołtarzyk jeden w nim obraz Najświętszej Matki z napisem: Monstra te esse Matrem. Wróciwszy do sali retro niedaleko drzwi szklanych przy kominie szpiczastym drzwi dwoiste do dwóch pokoiów od miasta i ogrodu, na zawiasach z zamkami wewnętrznymi i klamkami; jedno do rogowego pokoju, a drugie do średniego, w których piec białe z kafel polewanych na pół dzielące się. W pierwszym kominie niewielki, stolików malowanych zielono trzy, okien w nich trzy, tapczan jeden na nim wór grubego płótna napchany, pod kotarą muślinową, w drugim pokoju gdzie stolików małych, czerwono malowanych, gdańskich trzy, giryonów takichże sześć. Idąc przez ten pokój do rogowego, od dziedzińca drzwi z okowaniem jako i drugie z zasuwkami, w którym okien w drewno oprawnych dwie, piec z kominkiem jako i w średnim pokoju, z którego wracając do sionek nad wschodami drzwi na zawiasach dwoiste z zamkiem wewnętrznym i z zasuwkami, w których pokojach jako i dolnych obicia wszędzie, płócienne wrocławskie w kwiaty różne wyrobione, krzesła zielonych harasem [!] obitych z paręczami trzynaście, stołków drewnianych trzydzieście i stół wielki w sztukach dziesięciu, także zydlów dwa. W górnych zaś pokojach okiennice przy oknach płócienne, malowane na zawiasach z sznurkami do zamykania, okno wszystkie w całym pałacu z okowaniem należytem. Postępując w górę schodami pod dach na trzecie piętro drzwi dwoiste z wewnętrznym zamkiem na zawiasach, w górę zaś nad schodami drzwi pojedynkowe w górę na zawiasach z klamką i probojami, którymi wróciwszy na wierzch pałacu ganek czworograniasty na koło balasami toczonymi czerwono malowanymi obok, których kominów trzy wywiedzionych z przegrodami od każdego komina przechodzącymi i blachami żelaznymi na zawiasach z kruczkami i probojami do zamykania przykryte. Dach na tym pałacu czworograniasty, gontem pokryty. Strych na tym ganku na rynwach

smołą oblanym, w dachu na czterech [...] szklane, okrągłe, w drewno oprawne. W pokojach zaś tak dolnych jak i górnych podłogi i stele z tarcic.

Zszedwszy na dół do sali ogród włoski przede drzwiami ułożonych z kwatery, na pierwszej kondygnacji wysadzone bukszpanem i lewandą, od których w dół postępując po trzech schodku dernem wyściełanych na ostatnią kondygnację ku stawowi po prawej ręce łazienka nowo wybudowana, do której z ogrodu wchodząc się w końcu budynku, drzwi do niej na zawiasach żelaznych z zaszczepeką i probojami wewnątrz okno szklane jedno w drewno oprawne; dalej idąc z tych sieni drzwi dwoje na zawiasach żelaznych z zaszczepeką i probojami, wewnątrz okno szklane jedno w drewno oprawne; dalej idąc z tych sieni drzwi dwoje na zawiasach z klamkami i skoblami, kruczkami, probojami, z których jedno w prawą rękę do pokoju w nim okien dwie w drewno oprawnych, tabczan jeden, płotkiem płotkiem flanelowym obity w nim materaców drylichowych wełną wyściełanych dwa, watów drylichowych nienasypanych dwa, kotara kartunowa, piec kafel zielonych z kominkiem małym, także kafel zielonych z kominkiem małym, tamże obicia kartunowego brytów siedm, między którymi listwy z flaneli, podłoga z tarcic wymoszczona; drugie do łaźni na lewej ręce sieni, w której po prawej ręce ław graduskami z tarcic ułożonych do mycia się trzy, tamże piec kafel zielonych a wewnątrz kamienny do którego z boku okienko w kaflach z drzwiami zielonymi, tamże okien szklanych w drewno oprawnych dwie, wanna do kąpania się drewniana jedna, do którego dla wpuszczenia i upuszczania wody trąb miedzianych dwie, jedna do wanny przez ścianę, na tył ku stawowi, druga od kotła z sionek z tyłu od folwarku w tym budynku będących, nad wanną fartuchów dla okrywania się dwa z płótna tkackiego jako i sama łazienka wszystka dookoła także i sufit płótnem tkackim wybita i ławy pokryte, podłoga z tarcic wyłożona, środkiem do rynwy stacza się dla uchodzenia wody. Z tej łaźni drzwi do drugiego pokoju na zawiasach żelaznych z klamkami, kruczkami i probojami; w nim po lewej ręce piec z kafel zielonych z kominem maleńkim, okno jedno, w drewno oprawne, obicia flanelowego brytów trzy, lanczaftów na płótnie malowanych dwa, podłoga z tarcic jako i stela po wszystkich pokojach. Dalej idąc drzwi na zawiasach żelaznych ze wszystkim okowaniem, do izby erylującej się. Z których wróciwszy podwórzem w tył tej łaźni od stawu drzwi do browaru na zawiasach z zaszczepeką i probojami, wewnątrz kocioł miedziany, pobielany w hornie murem z trąbą do wanny pochodzące, wyżej opisane, w której zakrętka mosiężna dla utrzymywania lub wpuszczania wody i okno w drewno oprawne; przy browarze wanna z podwórza do której rynwa stacza się od stawu dla nalania wody, od wanny zaś trąb miedzianych dwie, jedna do kotła dla napełnienia i grzania, druga do tamtej wanny co w łaźni stoi dla rozwodnienia zimną wodą potrzebującemu. Ta łaźnia wszystka pod dachem gontami pobita, kominów dwa wywiedzionych. Ex opposito tej łaźni, w drugim rogu ogrodu, nad stawem do miasta figarnia nowo zrobiona, jeszcze niedokończona i niepokryta.

